

Иқтисод ва молия

ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Экономика и финансы



ИНСТИТУТ ЭКОНОМИКИ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

№ 3, 2013

● ИҚТИСОДИЙ НАЗАРИЯ ВА МАКРОИҚТИСОДИЁТ /
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ И МАКРОЭКОНОМИКА

● ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЁТ ВА ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАР /
МЕЖДУНАРОДНАЯ ЭКОНОМИКА И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

● ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ /
МОДЕРНИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ

● МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ/
РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА

● БАНКЛАР ВА МОЛИЯ БОЗОРЛАРИ/
БАНКИ И ФИНАНСОВЫЕ РЫНКИ

● МЕҲНАТ БОЗОРИ / РЫНОК ТРУДА

● ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ ВА ҲАЗНАЧИЛИК ТИЗИМИ /
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ БЮДЖЕТ И КАЗНАЧЕЙСКАЯ СИСТЕМА

- иқтисодийнинг мафурадан холи бўлиши - прагматик иқтисодий сиёсат; - давлатнинг бош ислохотчи вазифасини ўз зиммасига олиши;
- қонун устуворлигини таъминлаш; - кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш; - ислохотларни босқичма-босқич ва вазминлик билан амалга ошириш

- деидеологизация - прагматичность экономической политики; - возложение роли главного реформатора на государство;
- обеспечение верховенства закона; - проведение сильной социальной политики; - поэтапность и постепенность в реализации реформ

**МУНДАРИЖА
СОДЕРЖАНИЕ**

№ 3, 2013

**ИҚТИСОДИЙ НАЗАРИЯ ВА МАКРОИҚТИСОДИЁТ /
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ И МАКРОЭКОНОМИКА**

Дурманов Б. Социально-экономическая природа рынка медицинских услуг

ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ / МОДЕРНИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ

Севликянц С. Влияния институциональной среды на процессы трансферта технологий

Султанова Л.Ш. Модели и каналы распространения передовой технологии

Досмухамедова Р.А. Формирование инвестиционной стратегии промышленных предприятий в условиях модернизации экономики

Ходжаева К.А. Мотивационный механизм инновационной деятельности

**ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ ВА ҒАЗНАЧИЛИК ТИЗИМИ /
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ БЮДЖЕТ И КАЗНАЧЕЙСКАЯ СИСТЕМА**

Омонова Ф., Зикриллаева Н. Парламентская форма контроля Государственного бюджета страны

ИҚТИСОДИЁТНИНГ РЕАЛ СЕКТОРИ / РЕАЛЬНЫЙ СЕКТОР ЭКОНОМИКИ

Навруз-зода З.Б. Туристик дестинация назариясида турли ёндашувларнинг қиёсий таҳлили

Имомов Р.Н. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш бўйича хориж тажрибаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари

**МЕҲНАТ БОЗОРИ ВА ИЖТИМОИЙ МУҲОҒАЗА /
РЫНОК ТРУДА И СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА**

Рустамов Н.И., Тўраева З.С. Унумдорлик ва иш ҳақи ўртасидаги боғлиқлик аҳоли турмуш даражасини оширишнинг муҳим омили сифатида

**МИЛЛИЙ ҲИСОБ ТИЗИМИ, ЭКОНОМЕТРИКА ВА СТАТИСТИКА /
СИСТЕМА НАЦИОНАЛЬНЫХ СЧЕТОВ, ЭКОНОМЕТРИКА И СТАТИСТИКА**

Бозоров Б.М. Моделирование экономических систем функционально-дифференциальными уравнениями

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ВА АУДИТ / БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ И АУДИТ

Ризаев Н.К. Тижорат банкларида молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлар (МҲХС)га мувофиқлаштириш

Абдураҳимов К. Бюджет ташкилотларида сафар харажатлари бухгалтерия ҳисобини юритишнинг айрим хусусиятлари

МАҚОЛАЛАРГА АННОТАЦИЯЛАР / АННОТАЦИИ К СТАТЬЯМ

Рустамов Н.И., Тўраева З.С. – Бухоро юқори технологиялар муҳандислик-техника институти илмий тадқиқотчилари

УНУМДОРЛИК ВА ИШ ҲАҚИ ЎРТАСИДАГИ БОҒЛИҚЛИК – АҲОЛИ ТУРМУШ ДАРАЖАСИНИ ОШИРИШНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ СИФАТИДА

Аҳоли турмуш даражасини оширишни иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш, жумладан саноат корхоналарининг самарадорлиги ошириш билан боғлаб ўрганишда меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи тўлаш ўртасидаги мутаносибликка эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этади. Меҳнат унумдорлиги - корхонадаги ишловчилар меҳнатининг самарадорлигини ифодаловчи асосий кўрсаткич, иш ҳақи эса аҳоли даромадларининг асоси, аҳоли турмуш даражасини белгилаб берувчи омил ҳисобланади.

Мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсади аҳоли турмуш даражасини ошириш ҳисобланади. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганларидек: "Ҳеч кимга сир эмаски, ҳаёт даражаси биринчи навбатда, аҳолининг даромадлари миқдори билан белгиланади. Ўтган 2012 йилда бу кўрсаткич юртимизда 17,5 фоизга ўсди, энг кам иш ҳақи 26,5 фоизга ошди. Умуман олганда, 2000 йил билан таққослаганда, реал даромад аҳоли жон бошига 8,6 баробар кўпайди. Ҳисоб-китобларга кўра, ўртача иш ҳақи истеъмол саватчаси баҳосидан 4 баробардан зиёд ошди. 2013 йилда бюджет ташкилотлари ходимларининг иш ҳақи, пенсиялар, нафақа ва стипендиялар миқдорини ўртача 23 фоиздан кам бўлмаган даражада ошириш, 2013 йилда ва кейинги икки йилда аҳоли реал даромадларини камидан бир ярим баробар кўпайтириш вазифаси қўйилмоқда"¹.

1 Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор

Саноат корхоналаридаги меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи ўртасидаги боғлиқлик тўғрисидаги назариялар турли илмий мактаблар номоёндалари томонидан ўрганилган.² Иқтисодчи олимларнинг таъкидлашларича "... ҳар ким ўз меҳнатига яраша рағбатлантирилиши зарур". Т.Эдисон бошчилигидаги бир гуруҳ иқтисодчи олимлар меҳнатга ҳақ тўлаш меҳнатнинг ақлий ёки ижодий фаолият билан боғлиқлигига асослашни лозим, деган фикрни илгари сурадилар.

А.Маршалл меҳнатга ҳақ тўлаш – меҳнатнинг чекланган унумдорлиги принципи асосида бўлиши лозим, деб ҳисоблайди. У баъзи қийин меҳнат турлари учун иш ҳақи тўлашда ишлаб чиқариш натижаларини инобатга олиб бўлмаслигини айтади.

Иш ҳақи тўлашнинг меҳнат унумдорлиги билан боғлиқлигини асослаш мақсадида турли қўшимча тўловлар, устама, мукофот ва бошқа тўловлар тўлашни жорий қилиш тўғрисида кўплаб фикрлар билдирилган. Иш

йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. "Халқ сўзи". 2013 йил, 19 январь.

2 Генкин Б.М. Экономика и социология труда. - М.: "Норма", 2007. с. 284.

ҳақи тўлашнинг меҳнат унумдорлигига асосланишини кўрсатиб бериш мақсадида иш ҳақини доимий ва ўзгарувчан қисмларга ажратиб, улар ўртасидаги нисбатни ифодаловчи модель ишлаб чиқилган. Бу моделга кўра иш ҳақининг доимий қисми меҳнатнинг маълум натижаси учун белгиланган бўлиб, қўшимча иш ҳақи меҳнат унумдорлигини оширганлик учун тўланади.

Меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи ўртасидаги боғлиқлик иқтисодий ва ижтимоий жараёнларга ҳам таъсир кўрсатиши аниқланган. Бир томондан меҳнат унумдорлигини оширмай туриб иш ҳақини кўпайтириб бўлмайди, бошқа томондан иш ҳақи миқдори меҳнат унумдорлигига бевосита таъсир кўрсатади. Бу биринчи навбатда ишчилар ишдан кейин фақат ўзларини қайта тиклабгина самарали меҳнат қила олишига асосланади.

Ривожланган хорижий давлатлардаги йирик саноат корхоналарида унумдорлик меъёрларига асосланиб иш ҳақини ҳисоблаш баъзи тармоқлар учун самарали бўлиши мумкинлиги илмий жиҳатдан асослаб берилган. Йирик корхоналар бир нечта бўлимлардан иборат бўлиб, ҳар бир бўлимда маҳсулотга янги қўшимча қиймат қўшилади. Ҳар бир бўлимнинг умумий натижага қўшган улушига мос келувчи меҳнат харажатлари миқдорини белгилаш ва унинг меҳнат унумдорлиги меъёрларига мос келиши лозимлиги кўрстиб берилган. У қуйидаги формула орқали аниқланган¹:

$$r = \frac{D - Z}{Z}$$

бу ерда:

r – корхонанинг меҳнат унумдорлиги;

D – корхона бўлимлари ишчилари томонидан маҳсулотга қўшилган қиймат;

Z – корхонанинг иш ҳақи харажатлари.

Меҳнат унумдорлиги меъёрлари ҳар бир бўлимнинг иш шароитларини таҳлил қилиш асосида белгиланиши лозим. Иш ҳақини ҳисоблашда меҳнат унумдорлиги меъёрларини белгилаш корхонадаги иш ҳақи харажатларини тартибга солиди. Бунда корхона умумий маҳсулотига қиймат қўшувчи ҳар

бир бўлимдаги ишловчиларига турли хил иш ҳақи тўланади. Бундай ҳолатда меҳнат унумдорлиги кўрсаткичининг ўрнига иш ҳақининг қўшилган қийматдаги улуши кўрсаткичини қўллаш лозимлиги хорижий адабиётларда кўрсатиб берилган.

Саноат корхоналарининг иқтисодий самарадорлиги асосида аҳоли турмуш даражасини оширишда меҳнат унумдорлигининг ўсиб бориш қонуни муҳим омил ҳисобланади. Меҳнат унумдорлигининг ошиши маълум вақт мобайнида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот миқдорини оширишни ва унинг харажатларини камайтиришни таъминлайди. Саноат корхоналарида меҳнат унумдорлиги ошиши меҳнатнинг чекланган маҳсулдорлиги камайиб бориш қонунига боғлиқ ҳолда рўй беради. Саноат тармоқларида турли мулкчилик шаклидаги корхоналарни ташкил этишда, тadbиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантиришда меҳнатнинг чекланган маҳсулдорлиги камайиб бориш қонуни албатта инobatга олиниши лозим.

Саноат корхоналаридаги унумдорлик ва иш ҳақи ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади. Саноат корхоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг қиймат кўриниши ёки нарх – маҳсулот таннархи ва фойданинг йиғиндисидан иборат. Маҳсулот таннархи таркибига хомашё ва материал харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, иш ҳақи ва бошқа харажатлар киради. Фойда ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди, заҳира фонди, моддий рағбатлантириш фонди ва дивидендларга тақсимланади. Булар аҳоли даромадларини ташкил этади. Саноат корхоналари самарадорлиги ва аҳоли турмуш даражаси ўртасидаги боғлиқлик 1-расмда келтирилган.

Саноат корхоналаридаги унумдорлик ва иш ҳақи ўртасидаги боғлиқликни услубий жиҳатдан асослашда қуйидаги формулалардан фойдаланилди.

Саноат корхоналарининг самарадорлиги (R) аниқланди:

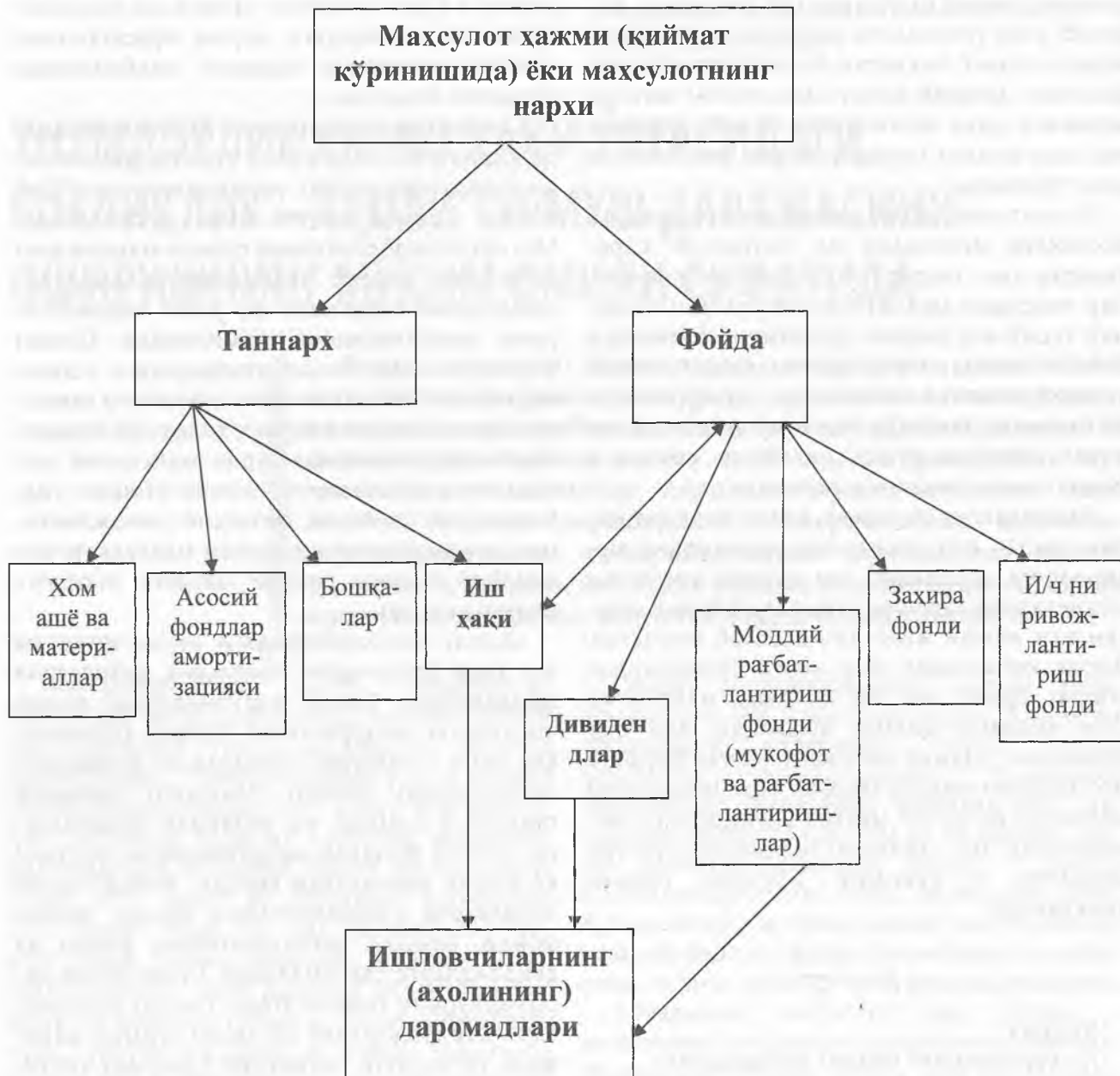
$$R = \frac{P}{Q};$$

бу ерда:

P – фойда;

Q – маҳсулот ҳажми.

1-расм.

Саноат корхоналари самарадорлиги ва аҳоли турмуш даражаси ўртасидаги боғлиқлик¹.

Саноат корхоналаридаги меҳнат унумдорлиги (E_L) аниқланди:

$$E_L = \frac{Q}{L};$$

бу ерда:

L – ишловчилар сони.

Саноат корхоналари самарадорлиги асосида аҳоли турмуш даражаси ўзгариши коэффициенти (КСТД) қуйидагича ифодаланди:

$$K_{стд} = \frac{E_L}{W};$$

бу ерда:

W – иш ҳақи.

Бу формулалар саноат корхоналарида унумдорлик ва иш ҳақи ўртасидаги боғлиқликни кўрсатиб беради.

Самарали фаолият юритадиган иқтисодиётда иш ҳақи ўсиши меҳнат унумдорлиги ўсишига мос бўлиши керак. Охириги 100 йилда ривожланган давлатларда унумдорликнинг ўсиши ўртача 2,25 фоизни, унга

1 Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

мос равишда даромадларнинг ўсиши тахминан 2 фоизни ташкил этган. Унумдорлик маҳсулот учун ресурслар харажати нормаси камайишини ҳам ифодалайди. Ресурслар харажати нормаси камайиши билан унумдорлик ошади. Агар янги технологиялар қўлланилса ва меҳнат, энергия, материал харажатлари нормаси ўзгармаса, бу техник ва ташкилий ўзгаришдан самара олинмайди. Унумдорлик ўсиши доим ресурслар харажати нормаси камайишига мос келиши керак. Меҳнат нормалари учун бу ҳолат шуни билдирадики, оқилона ташкил этилган ишлаб чиқаришда нормаларни бажариш коэффициенти ўсиб бормаслиги керак. Бу коэффициент доим барқарор бўлиши лозим. Самарали ишлайдиган корхоналарда иш ҳақининг ўсиши унумдорлик ўсишига ва ресурслар харажати нормаси камайишига мос келиши керак.

Унумдорлик ўсиши ишлаб чиқариш нормалари ва ресурс харажатлари камайиши натижасида рўй беради. Ресурслар харажати камайишини келтириб чиқарувчи асосий омил техник тараққиёт ҳисобланади, у корхонада доимий янги маҳсулотларини ўзлаштириш, маҳсулотлар сифатини ошириш, ишлаб чиқариш технологияларини такомиллаштириш, ходимлар малакасини ошириш, уларнинг фаоллигини рағбатлантириш орқали таъминланади.

Ўзбекистонда иш ҳақи тўлаш бўйича оқилона сиёсат олиб борилмоқда. Иш ҳақи тўлашга доир қарорларни қабул қилишда

аҳолини ижтимоий ҳимоялаш масаласига жиддий эътибор қаратиляпти. Инфляция даражасидан келиб чиқиб вақт-вақти билан энг кам иш ҳақининг миқдори ошириб борилмоқда. Лекин шундай бўлсада, саноат корхоналарида иш ҳақи тўлашда меҳнат унумдорлиги асосий мезон бўлиши керак деб ҳисоблаймиз.

Саноат корхоналарида иш ҳақи тўлаш ва меҳнат унумдорлиги ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш бўйича қуйидаги тадбирларни амалга оширишни таклиф этамиз:

- корхоналарда меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи тўлаш ўртасидаги боғлиқликни ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаб боришни йўлга қўйиш ва бу орқали меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи ўртасидаги барқарор боғлиқлик таъминланиши керак;

- давлат статистика органлари томонидан унумдорлик ва иш ҳақи ўртасидаги боғлиқликни ифодаловчи ҳисобот шакли ишлаб чиқилиши ва корхоналар бу ҳисобот шаклини топшириб бориши лозим;

- саноат корхоналарида унумдорликни оширганлик учун иш ҳақини ошириб бориш тизимини такомиллаштириш зарур.

Бу каби тадбирларнинг амалга оширилиши мамлакатимизда саноат корхоналари самарадорлиги ошишига ва ишчиларнинг иш ҳақи асосли равишда тўланишига олиб келди ҳамда саноат корхоналарининг иқтисодий самарадорлиги асосида аҳоли турмуш даражаси ошиб боради.

Адабиётлар рўйхати:

1. Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якуналари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. "Халқ сўзи". 2013 йил, 19 январь.

2. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Дарслик. Т.: "Меҳнат". 2009.

3. Генкин Б.М. Экономика и социология труда. - М.: "Норма", 2007.

4. Генкин Б.М. Организация, нормирование и оплата труда на промышленных предприятиях. Учебник для вузов - М.: "Норма". 2005.

5. Ортиқов А. ва бошқалар. Саноат иқтисодиёти. - Т.: ТДИУ, 2004.

6. Политика доходов и заработной платы. Учебник / И.М. Алиев, Н.А. Горелов. - Рн/Д.: "Феникс", 2008.